

HEMEL EN HEL IN KAART

Guido Derksen en
Martin van Mousch

Hemel en hel in kaart

Een cultuurhistorische
verkenning

Hemel en hel in kaart – Een cultuurhistorische verkenning
Martin Van Mousch en Guido Derksen

© 2022 Davidsfonds / Standaard Uitgeverij nv,
Franklin Rooseveltplaats 12, 2060 Antwerpen, Martin Van Mousch en Guido Derksen

Gemaakt onder licentie van Davidsfonds. 'Davidsfonds' is het geregistreerde
merk van Davidsfonds vzw, Quinten Metsysplein 12, 3000 Leuven.

www.standaarduitgeverij.be
info@standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective, Utrecht
www.newbookcollective.com

Eerste druk februari 2022

Opmaak omslag en binnenwerk: Mulder Van Meurs
Basisontwerp kaarten: Guido Derksen en Martin van Mousch (Pek & Veren Producties)
Cartografie: Jop Mijwaard (Softmap) i.s.m. Onno van Geuns (De Uitbeelder)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 223 3880 3
D/2022/0034/141
NUR 400|694

Inhoud

9	Voorwoord
15	Inleiding
17	De dageraad van het voortbestaan
29	Twaalf nachtelijke uren
37	Elysium en Tartarus
47	Hebreeuwse beschouwingen
59	Wedergeboorte in het Oosten
75	Keltische en Germaanse dodenrijken
83	Djenna en Djahannam
93	Vaartocht naar het Westen
103	Een wonderbaarlijk visioen
115	Eeuwige perfectie
125	De goddelijke komedie
143	Smulpapenparadijs
149	Dolce far niente
161	Tweespalt tot in de dood
171	Rotting en bederf
181	Vernieuwende beweging
191	Aardse utopieën
199	Abstracties, symbolen en minimalisme
209	Namenregister
212	Illustratieverantwoording
213	Bibliografie

Het Hiernamaals

Kaarten Geïllustreerde Atlas van het Hiernamaals

- 1 De Mesopotamische en Perzische onderwerelden
- 2 Het oud-Egyptische Duat
- 3 De klassieke onderwereld
- 4 Sheol, Gehenna, Hof van Eden en de apocalyps
- 5 Hindoeïstische en boeddhistische werelden aan gene zijde
- 6 Avalon, Walhalla en Hel
- 7 Het islamitische hiernamaals
- 8 De eilanden van Sint-Brandaan
- 9 Het hiernamaals van Tondalus
- 10 Het hemelse Jeruzalem
- 11 Het hiernamaals volgens Dante Alighieri: de Louteringsberg
- 12 Het hiernamaals volgens Dante Alighieri: de Helleput
- 13 Cognac en Luilekkerland
- 14 De antropocentrische beelden van de Renaissance
- 15 Reformatie en Contra-reformatie
- 16 De barokke hel
- 17 Voortleven in het hiernamaals van Swedenborg
- 18 Verlichting en Romantiek
- 19 Het hedendaagse hiernamaals

- Hemelse regio
- Helse regio
- Hoofdplaats
- ▲ Bergtop
- ▲ Kaap

VER GEZOCHT

Voorwoord

Vier seconden geleden hebt u een boek met vijfduizend jaar hemel en hel opengeslagen. Over enkele bladzijden zullen de paradijstuinen eeuwig bloeien en de helleputten nog langer rotten. Heerlijke kost. Maar voordat we ons in het genot aan gene zijde wentelen, even uw aandacht voor mijn eerste prioriteit: doorleven.

*Do not go gentle into that good night
Old age should burn and rave at close of day Rage,
rage against the dying of the light*

Veel poëzieminnaars denken er anders over dan Dylan Thomas. Hun prioriteit is sterven. Ik sprak ze erop aan in mijn programma *Het eeuwige leven van Jan Mulder*, dat enkele jaren geleden op de Nederlandse televisie werd uitgezonden en waarin we op zoek gaan naar een leven zonder einde, zonder laatste woorden. Bijna alle ondervraagden keurden mijn streven af met dat verschrikkelijkste aller clichés: ‘De dood hoort bij het leven.’ ‘Je zou anders maar lui en apathisch worden.’ ‘Ongeïmitereerde tijd maakt alles zinloos’, zeiden ze. Mijn mening: het leven is pas zinvol als de dag van morgen komt. Telkens weer.

Vandaag is goed, omdat je je geliefde morgen ook ziet. Eeuwig graag. En dat kan. De mens is een vehikel met een motor. Doorsmeren en olie verversen, anders loopt ie vast. Vervang kapotte onderdelen. Zoek een goede garage.

De Franse schrijver Frédéric Beigbeder zegt in zijn autobiografische roman *Leven zonder einde*: ‘Dat stomme sterven. Creperen zonder te reageren is

geen optie.’ Beigbeder is, net als ik, een levensgenieter. Wat van ons altijd wordt gedacht, namelijk dat we bang voor D. van Pierlala zijn, is onjuist. Wij vinden hem saai. Kom in opstand tegen de vergankelijkheid. Ga naar de DNA-specialisten die erfelijke ziektes eruitknippen, naar de laboratoria waar dokters met een missie nieuwe cellen en organen ontwikkelen om het lichaam voor te bereiden op de eeuwigheid. Niks hemel of hel. Een terras in Brussel, een meer in Friesland!

Andrea Maier, hoogleraar gerontologie aan de VU te Amsterdam, adviseerde om de tanden de poetsen op één been. Goed voor de spierkracht in de bovenbenen en een vastberaden tred naar de verre toekomst. Ik poetste elke ochtend en avond trouw op één been mijn tanden en het eeuwige leven kwam niet in zicht. Ik reisde dus naar Ipswich. De futuroloog Ian Pearson vertelde me daar dat het binnen dertig jaar zover is. De onsterfelijke mens van de toekomst zal als minirobot met een aantal ingebouwde chips en apps die zijn brein hebben gedownload, leven in de cloud.

Ik ben aanhanger van het tastbare en vroeg me in zijn knusse tuintje hardop af hoe ik tik zonder mijn beeldschone lichaam.

‘Not to worry, het robotbrein denkt het lijf erbij,’ stelde Pearson me gerust, ‘alles blijft hetzelfde.’

‘Met orgasmes en zo?’

‘Honderd keer per uur als je wilt.’

Iets is beter dan niets, het geringste bewustzijn is aantrekkelijker dan een kinderverhaaltje over een paradijs of het tegenovergestelde daarvan. Het zou niet onoverkomelijk zijn dat je al overleden

bent: intelligentie en energie zijn keurig opgeslagen en verrichten hun diensten alsof er niks is gebeurd. Maar na anderhalve maand futurologen, DNA-knippers, muizenverjongers en kopieerders van de hersenstam te hebben aangehoord, was het duidelijk dat mijn technische knobbel tekortschoot voor elektronische gezelligheid in de cloud. Het is daar erg nauw en ondergetekende heeft armslag nodig. Volgens Pearson denkt de computer de armslag erbij, wat het probleem niet wegneemt. Ik heb, als met de dood, moeite met het vooruitzicht ervan. In de plaatselijke Nano fictief boodschappen doen.

‘Die Hoffnung stirbt zuletzt’ luidt een Duits spreekwoord, we hielden de moed er, slapjes, in. Het verschil tussen het eeuwige leven van de homo sapiens en de hel zoals we die al zestigduizend jaar kennen, leek me uiteindelijk toch te klein. Toen Davidsfonds Uitgeverij me vroeg een voorwoord te schrijven voor *Hemel en hel in kaart*, stemde ik, stiekem een beetje nieuwsgierig naar de leerzame inhoud, dus toe.

Een weergaloze geschiedenisles over ons lot in de dood was de beloning. Hoofdstuk na hoofdstuk volgden de meest onvoorstelbare opvattingen over dat lot elkaar op. De hemel kennen we: maagden en vers fruit. De berichten over de onderwerelden van Mesopotamië en Perzië tot het hedendaagse hiernamaals bliezen me regelrecht van de sokken. Het joods-christelijke gedachtegoed in Gehenna: ‘Joden offerden dansend en zingend hun eerstgeboren kind, terwijl priesters masturbeerden.’ Ook de hindoeïstische god Yama ontwierp een akelig goed martelsysteem. Een willekeurige greep uit het aanbod: wie buiten zijn kaste was getrouwd, moest een gloeiend hete mensenvorm van metaal omhelzen. De oude Chinezen lieten trage bezorgers van de post harder folteren dan moordenaars.

Deze summiere opsomming is slechts een fletse afspiegeling van het uitgebreide instrumentarium om de mens te straffen nadat de dood is ingetreden. Voor u ligt een bloemlezing van tripjes naar grotten waar ‘onderstebovenhangers’ drogen en –

je krijgt zin om zelf ook wat te bedenken – rechtop aan de muur gespijkerden met een half gekliefde schedel tot in de eeuwigheid bloedend onder een monotoon druppelende kraan bengelen, omringd door duizend loerende bloedzuigers op een richel. Gelukkig hoeft een hel voor mij niet, evenals dikdoenerij qua voertuig dat me naar de hemel rijdt: een uit brons gebeeldhouwde sarcofaag met mijn overschot dat is omringd door dierbare voorwerpen die het tijdens zijn leven heeft verzameld.

Twee door vader gemaakte voetbalschoenen. De foto met Eusebio. Een plastic zakje met gras uit het Astridpark van Anderlecht. De psalm ‘Abide with me’ op een cd. Een lok van de godin Johanna. Verderop in de schatkamer staan geschenken van de vorstenhuizen België en Nederland, als dank voor mijn prestaties in hun koninkrijk.

Mijn wens is het natuurlijk, zonder toespraken en koffie met een plakje cake, door de gemeentelijke vuilnisdienst in de sloot te worden gegooid. Leg alsjeblieft geen boeketjes bij die sloot. Als er voor versieringen inzake teraardebestelling een millimeter ruimte gegeven wordt, bouwen ze voor je het weet een piramide. Hoewel, op het platteland van de provincie Groningen naast het Termunterzijldiep...

De mens anno 2022, hij zoeke geen troost bij grootheidswaan en hij hoeft ook niet bang te zijn voor de hel. Opvallend genoeg wordt die hel minder verafschuwd dan we denken. Botticelli schilderde in 1485 zijn *Mappa dell’Inferno* en de mensheid is er nog steeds van onder de indruk. Een reproductie kan men bestellen op beroemdeschilders.nl. Draal niet, het gaat hier om een zeer gewild item. Na overmaking van het geld krijgt u aan de muur een schrikwekkende uitbeelding van de hel zoals Dante die beschreef in zijn epische gedicht *Inferno*. Het betreft een trechtervormige grot die leidt naar het middelpunt van de aardkorst. Langs negen verschillende categorieën van zwaarte in vergrijp, ‘ringen’, dalen af de volgende overtreders: wellustigen, hebzuchtigen, dikkerds, ongedoopten, sportliefhebbers, zelfmoordenaars,

sodomieten, woekeraars, koppelaars, vervalsers, enzovoort: coronalijders, ministers met een snel baardje die 'Ik baal hiervan' zeggen, de hele VVV van Lourdes.

Mappa dell'Inferno is ontstaan uit de lust om angst aan te jagen in een tijdsgewricht waarin de kunstenaar er brood in zag en het arme volk er ontvankelijk voor was, een tijd waarin het denken zich lijkt te beperken tot het uitvinden van goden, hun straffen en de biecht om van schuld af te komen. Veel is de mensheid ondertussen niet opgeschoten. Van orthodox gereformeerden maakte ze de stap naar bevindelijk gereformeerden en het katholicisme kwijnt ook weg, maar het promoten van privileges en straffen na de dood gaat onverdroten voort, hoewel Botticelli in zijn kaart van de hel naast het leger genoemde foute personen ook kunstschilders zoals hijzelf in zijn trechter had kunnen opnemen. Slechte reclame is ook reclame.

Jeroen Bosch, nog beroemder dan Botticelli, wijdde in zijn *Tuin der lusten* het rechterpaneel aan de hel. Een vogelbekdier schijt mensen uit zijn anus, en spietsen maar de lieden van lage komaf. De bewonderaars van dit werk zijn niet te tellen. De Spaanse koning Filips II kocht in 1574 negen doeken van deze Hollandse meester, hing ze in zijn paleis en verlekkerde zich er de hele dag aan. Wijlen Freddie Mercury ging ook liever niet hemelwaarts: 'In de hel kom je interessantere mensen tegen.' Hij had daar een punt.

De helse onderwereld 'vol ghespook en ghedrocht' was en is een publiekstrekker. Ook Bosch' gruwelijke schilderij met de mooie titel *De hel rijden* vond zijn weg naar de harten van kunstliefhebbers, atheïsten, gelovigen, wegpiraten en stervelingen zonder doel.

De schrijvers van *Hemel en hel in kaart* noemen ook de uitzonderingen op de regel: Lucretius ('er valt weinig te folteren als de mensen eenmaal dood zijn') en de Romeinse letterkundigen Seneca, Juvenalis en Plinius de Oudere, die verhaaltjes over het hiernamaals kinderachtige onzin vinden. Plinius: 'Dood is dood.' Maar wat ik in dit boek aan

onzin en fantasma aantrof, deed mijn hart toch een vreugdesprongetje maken: wát een vernuft om de verlakkerij zo schitterend 'in kaart' te brengen. Hoe kom je waar in het hedendaagse hiernamaals? Met de metro. Is de bestemming Licht en je staat ergens in de Nietzschehafen, koop dan een kaartje tot station De Zoektocht, stap over op de lijn naar het noorden en bereik via de haltes Zweethutten, Bhagwan, Bijna Dood, Tunnel en Einde, Licht. Geef je maar over, laaf je aan de verhalen van Guido Derksen en Martin van Mousch en aan de prachtig ontworpen continenten en oceanen met precieze duiding van wonderlijke plaatsen en gebeurtenissen van cartograaf Jop Mijwaard. Of de lezer in de schilderachtige interpretaties van het onbestaande gelooft of niet heeft geen belang, hij zal genieten van de rituelen en feesten ten behoeve van de 'verstandhouding' met de goden. Onbewust gaat die lezer zelfs denken 'dit is allemaal waar'.

In de roes van de verbeelding en het enthousiasme over het hiernamaals drong het opeens tot me door dat ik achter in de tuin met de schop een eigen hemeltje aan het bouwen was. Er lagen al wat bij het tuincentrum gekochte natuurstenen met een hortensia en een Japanse heester erbij geplant. Geïnspireerd door Mijwaard en zijn landkaarten begon ik met de schaar en een flesje gluton het serene Japanse hoekje met Italiaanse invloeden, de cipres, te vervolmaken tot een op mijn smaak toegesneden collage voor na mijn overlijden. Van de met een nagelknipper in abstracte vormen gemillimeterde lage buxushagen naast het huis maakte ik foto's, knipte het huis er vanaf en plakte de heg als bed in de Gelukzaligheid waar ik tot het einde der tijden ga liggen. Nog een monument, mijn Ford Mustang bouwjaar 1966, een takeaway en een massagesalon voor dagen met een lege agenda erbij: met het eeuwig bloeiende Groningse koolzaad op de achtergrond en de rode Japanse zon er pal boven is dat echt een heel mooi gezicht. (De bedoeling was koele schoonheid, strakke lijnen, maar de burgerman kwam uit bij een romantisch plekje van de televisieschilder Bob Ross en zijn

instructieprogramma *The Joy Of Painting*. Bob: 'I like trees, those rascals. Don't be afraid, do another one.')

Toen, als een steek in de maag – het voelde alsof ik 'm per ongeluk ook doormidden had geknipt – keerde het gezonde verstand terug en stonden we weer met beide benen stevig op de grond; zij het behoorlijk geïrriteerd.

Wat was er, in 's hemelsnaam, gebeurd? Had-den ze me gehypnotiseerd? Gebrainwasht? Ik beveel Mijwaard, Derksen en Van Mousch alsnog: 'Ook het Inferno van Botticelli in, jullie. Alle drie.'

Jan Mulder

Inleiding

Sinds de vroegste geschiedenis hebben mensen een besef van een hiernamaals, van een leven na de dood. In de oude steentijd (60.000 tot 10.000 jaar geleden) gaf men de doden al grafgiften mee, zoals sieraden en werktuigen, in de overtuiging dat de overledene deze giften aan gene zijde goed kon gebruiken. Sindsdien zijn er vele antwoorden bedacht op de vraag waar de mens na zijn aardse bestaan naartoe gaat. Sommige van die antwoorden groeiden uit tot serieuze mythologieën, die het gehele aardse en postmortale bestaan voor volkeren en/of bevolkingsgroepen verklaarden. Vooral mythologieën die in het Nabije Oosten en zuidelijk Azië ontstonden, springen eruit. Zo'n 5500 jaar geleden ontwikkelden zich in Mesopotamië en langs de kust van het huidige Libanon de eerste landbouw en de eerste georganiseerde stedelijke beschavingen. Niet ieder lid van de gemeenschap hoefde zich meer bezig te houden met de zoektocht naar levensmiddelen. Door de toegenomen voedselproductie konden koningen, priesters en andere vrijgestelden onderhouden worden, die zich onder meer toelegden op het bouwen van grotere constructies, het vervaardigen van beelden, het ontwikkelen van spijker- en ander schrift en het bedenken en verspreiden van theorieën over het bestaan. Hetzelfde gebeurde een aantal eeuwen later ook in andere kerngebieden van vroege beschavingen, zoals de Indusvallei en het verre China.

Er ontstonden handelscontacten en er werden veroveringen gedaan, waardoor verschillende volkeren ook cultuurelementen en wereldbeschouwelijke visies van elkaar begonnen over te nemen of lieten samengaan in nieuwe combinaties. Het geloof in meer goden tegelijkertijd, het

polytheïsme, was in vroeghistorische tijden de gebruikelijke vorm van religie in het Nabije Oosten, de rest van Azië en Europa. Met het ontstaan van grote rijken namen universalistische religies de plaats van veel lokale en regionale culten in. Daaruit kwamen weer de grote monotheïstische religies voort, die hun oorsprong voor een groot deel in de 6de en 5de eeuw v.Chr. hebben. Via het semitische volk der Hebreërs en hun geschriften, waarvan een deel de basis voor het Oude Testament zou vormen, vloeiden ideeën over het hiernamaals uit diverse oude culturen bijvoorbeeld samen in het christendom, en vervolgens ook in de islam.

Behalve in het Midden-Oosten zijn elders op de aardbol eveneens boeiende mythen en overtuigingen over het leven na de dood ontstaan. In de meeste oude mythologieën speelde dat postmortale leven zich af in een onderwereld, doorgaans een wereld letterlijk onder het aardoppervlak, die naast de wereld van de gewone mens bestond. Wie stierf en begraven werd, vond daar zijn bestemming. In mythologische onderwerelden was het vaak duister en somber, maar in sommige gevallen was het er ook prettig toeven. Hoe je in het hiernamaals precies voortleefde, daarover verschilden de verhalen van mening.

Over het algemeen was het wel zo dat er een nauwe relatie bestond tussen het beeld van het hiernamaals en het eigen aardse bestaan. Overleven in een groep van (half)nomaden maakte in vroeghistorische tijden plaats voor het leven in grotere en complexere samenlevingsverbanden, met ontwikkelde politieke en juridische systemen. Deze veranderingen waren terug te zien in het hiernamaals. Daar werd niet zelden het karwei van

het aardse rechtsstelsel voltooid. Beide rechtsstelsels vulden elkaar aan: overtredingen en misdaden tegen de samenleving werden op aarde door de heersers aldaar bestraft, na de dood namen de (onderwereld)goden het bestraffen over.

In diverse oude levensbeschouwingen, in de Egyptische, Perzische en taoïstisch-boeddhistische bijvoorbeeld, werd na de dood eerst een oordeel geveld over het aardse leven. De uitgebreide Egyptische begrafenisrituelen waren bedoeld om dit proces goed door te komen. Was het oordeel gunstig, dan volgde beloning. Men verhuisde in de regel naar een aangenaam oord, waar vrij van aardse sores genoten kon worden van rust en overvloed. Wie het bij leven echter niet zo nauw had genomen met de heersende moraal en een negatief oordeel te horen kreeg, werd gestraft. En niet zomaar gestraft, nee, doorgaans ging het om uitermate akelige omstandigheden (vuur, ijs, honger, dorst), vreselijke foltering en andere gruwelijke boetedoeningen. Niet zelden gold de wet van rechtvaardige vergelding. Dan waren de straffen in overeenstemming met de wandaden waarvoor je bij leven verantwoordelijk was geweest.

Gelukkig was de strafperiode in de meeste mythologieën vrijwel altijd tijdelijk en volgde na een zekere periode in een hiernamaals vernietiging, wederopstanding of wedergeboorte. Pas in laat-Hebreeuwse tijden, en zeker met de intro-

ductie van het christendom, kwam het idee op verdoemden voor eeuwig, oneindig dus, boete te laten doen. De islam nam deze straf tijd zonder einde een paar eeuwen later weer over, zodat de grote monotheïstische religies allemaal een definitieve eindbestemming kennen met aan de ene kant een gelukzalige hemel en aan de andere een afschrikwekkende, lugubere hel.

De voorstellingen van deze oorden waren niet statisch, maar ze evolueerden in de loop der tijden en namen verschillende vormen aan, hoofdzakelijk onder invloed van veranderende aardse omstandigheden.

In dit boek is een groot aantal voorstellingen van hemel, hel en andere werelden na de dood voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid in kaart gebracht. Letterlijk zelfs. In achttien hoofdstukken zijn kaarten opgenomen van onder meer de oude Mesopotamische onderwereld, het oud-Egyptische Duat, de klassieke Hades, het oud-testamentische hiernamaals, de hindoeïstische en boeddhistische werelden aan gene zijde, de islamitische hemelen en hellen, het hemelse Jeruzalem, de helleput en de louteringsberg van Dante, de paradijstuinen van de Renaissance en de postmortale beelden van de Reformatie en de Contrareformatie. Alle plattegronden zijn voorzien van teksten die duidelijk maken hoe de diverse kaartbeelden voortkomen uit de cultuurhistorie.